

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

δινήεσσα

τιμητικός τόμος για την
Κατερίνα Ρωμοπούλου

Θεσσαλονίκη 2012

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

δινήεσσα

τιμητικός τόμος για την
Κατερίνα Ρωμιοπούλου

Επιμέλεια έκδοσης

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη Κατερίνα Τζαναβάρη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

Επιμέλεια έκδοσης:
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Κατερίνα Τζαναβάρη

Διόρθωση κειμένων:
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Κατερίνα Τζαναβάρη
Μιχάλης Ιντζές

*Οι αγγλικές περιλήψεις
μεταφράστηκαν με ευθύνη των συγγραφέων*

Εικόνες εξώφυλλου:
Κτερίσματα από τον τάφο της Σταυρούπολης, 1974

Φωτογραφία εμπροσθόφυλλου:
Ορέστης Κουράκης

ISBN 978-960-9621-09-0

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18
Archaeological Museum of Thessaloniki publication no. 18

© ΥΠΑΙΘΠΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012
Hellenic Ministry of Education and Religious Affairs, Culture
and Sports, Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Παραγωγή / Production

 **EKDOSEIS
ZITHI**
www.ziti.gr

Περιεχόμενα | Contents

αντί προλόγου <i>Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Κατερίνα Τζαναβάρη</i>	V
Κατερίνα Ρωμοπούλου. Βιογραφία - Εργογραφία	1
Κατερίνα Ρωμοπούλου: μια ανορθόδοξη προσωπογραφία <i>Άγγελος Δεληβορριάς</i>	7
Κατερίνα Ρωμοπούλου: μια διαδρομή <i>Κωνσταντίνος Τσάκος</i>	11
A. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία <i>Ladles and spoons from the neolithic settlement at Thermi, Central Macedonia</i> <i>Μαρία Παππά Maria Pappa</i>	25
Μία εικονογραφική παρατήρηση επί της ΥΕΙΠΓ «Γραπτής Στήλης» των Μυκηνών <i>An iconographical observation on the LHIII C "Painted Stele" from Mycenae</i> <i>Θεόδωρος Ηλιόπουλος Theodore Eliopoulos</i>	35
Πολυτελείς θήκες ψιμυθίων της Μυκηναϊκής εποχής (16 ^{ος} -14 ^{ος} αι. π.Χ.) <i>Luxurious cosmetic containers of Mycenaean times (16th-14th cent. B.C.)</i> <i>Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη Eleni Konstantinidi-Sybridi</i>	47
Έθιμα ταφής στην ΥΕΙΠ Ηλεία <i>LHIII burial rites in Elis</i> <i>Κωνσταντίνος Νικολέντζος Konstantinos Nikolentzos</i>	55
Μυκηναϊκή Αίγινα. Κολώνα – Λαζάρηδες: ιστορία δύο θέσεων <i>Mycenaean Aegina. Kolonna-Lazarides: The tale of two settlements</i> <i>Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Naya Polychronakou-Sgouritsa</i>	69
Παναγίτσα-Ζέρβη Έδεσσας: νεκροταφείο πρώιμης εποχής σιδήρου <i>Iron age cemetery at the Panagitsa-Xervi of Edessa</i> <i>Αναστασία Χρυσστόμου Anastasia Chrysostomou</i>	81
B. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
I. Τοπογραφία, αρχιτεκτονική, ανασκαφές	
Η χωροθέτηση της ελληνιστικής και ρωμαϊκής ακρόπολης της Θεσσαλονίκης. Στοιχεία εντοπισμού <i>The location of the Hellenistic and Roman Acropolis in Thessaloniki.</i> <i>Tracing evidence</i> <i>Ευτέρπη Μαρκή Efterpi Marki</i>	93
Harpaliani: μια νέα κώμη της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων <i>Harpaliani: a new village (vicus) of the roman colony of Philippi</i> <i>Παντελής Νίγδελης Pantelis Nigdelis</i>	103
Εκ Κρηστωναίων <i>The Crestonians</i> <i>Θωμάς Σαββοπούλου Thomai Savvopoulos</i>	111
Μαρώνεια. Δημόσια κτήρια στην πόλη των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων (4 ^{ος} -2 ^{ος} αι. π.Χ.) <i>City of Maroneia. Public buildings of the post-classical and hellenistic period (4th-2nd cent. B.C.)</i> <i>Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζήπολυχρόνη</i> <i>Electra Anagnostopoulou-Hadjipolychroni</i>	121
Επίθεση και άμυνα στην πόλη των Αβδήρων <i>"Attacks" and "defense" in the ancient city of Abdera</i> <i>Κωνσταντίνος Καλλιντζή Constantina Kallintzi</i>	131
Ανασκαφή Στρυμής (?) <i>Excavation of Stryme (?)</i> <i>Διαμαντής Τριαντάφυλλος, Δόμνα Τερζοπούλου</i> <i>Diamantis Triantaphyllos, Domna Terzopoulos</i>	141
Νεότερα στοιχεία για το ανατολικό νεκροταφείο της Ερέτριας. Η ανασκαφή του οικοπέδου Αν. Ψωμά στους Αμπελώνες Ερέτριας <i>Recent data concerning the eastern cemetery of Eretria.</i> <i>The excavation of An. Psoma plot at Ambelones</i> <i>Αθανασία Ψάλτη Athanasia Psalti</i>	157
II. Κεραμική, αγγειογραφία, ζωγραφική	
Α Northern Aegean Amphora from Xeropolis, Lefkandi Αμφορέας από το Βόρειο Αιγαίο από την Ξηρόπολη στο Λευκαντί Εύβοιας <i>Irene Lemos Ειρήνη Λαιμού</i>	177
Γνωστά και άγνωστα από τη ναξιακή κεραμική του 7 ^{ου} αι. π.Χ. <i>On 7th c. BC pottery from Naxos</i> <i>Ευαγγελία Σημαντώνη-Μπουρνιά Evangelia Simantoni-Bournia</i>	183
Υδρίες με γραπτή διακόσμηση στον βορειοελλαδικό χώρο <i>Hydriae with painted decoration from northern Greece</i> <i>Άννα Παντή Anna Panti</i>	191
Επίεσκτη κεραμική στο παράλιο νεκροταφείο της Μένδης <i>Import pottery at the seaside cemetery of Mende</i> <i>Σοφία Μοσχονισιώτη Sophia Moschonissioti</i>	201
Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό στην Κω. Ένας αμφορέας από τον κύκλο του Ζωγράφου του Αντιμένους με παράσταση Ηρακλή <i>From the athenian Kerameikos to Kos. An amphora of the cycle of the Antimenes Painter with a depiction of Herakles</i> <i>Δημήτρης Μποσανάκης Dimitris Bosnakis</i>	211

Εμπορικοί αμφορείς από εργαστήρια του βόρειου Αιγαίου στο νεκροταφείο της Ακάνθου Northern Aegean trade amphorae from the cemetery of Acanthus Κώστας Φίλης <i>Kostas Fills</i> 219	III. Πλαστική
Ο κάνθαρος αρ. 12264 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και η ταύτιση ενός νέου αγγειογράφου του βοιωτικού Κεραμεικού The kantharos no. 12264 in the National Archaeological Museum of Athens and the identification of a new boeotian vase painter Χριστίνα Αβρονιδάκη <i>Christina Avronidaki</i> 227	Το βάθρο αρ. ευρ. 1691 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου The marble base inv. nr. 1691 of the National Archaeological Museum Ελένη Κουρίνου <i>Eleni Kourinou</i> 353
Η ανατροφή του Αχιλλέα από τον Χείρωνα: παραλλαγές του θέματος στα έργα του Ζωγράφου του Εδιμβούργου The upbringing of Achilles by Cheiron: variations of the subject in the work of the Edinburgh Painter Ευάγγελος Βιβλιοδέτης <i>Evangelos Vivliodetis</i> 235	Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη αθλητή από την Αμφίπολη Inscribed funerary stela of an athlete from Amphipolis Πηνελόπη Μάλαμα <i>Penelope Malama</i> 361
Λήκυθος τεχνικής Six από την Άκανθο A lekythos in Six's technique from Akanthos Ελένη Τρακοσπούλου-Σαλακίδου <i>Eleni Trakosopoulou-Salakidou</i> 245	Αποσπασματικό άγαλμα Δήμητρας από το ιερό της θεάς στην Πρόερνα A fragmentary statue of Demeter from the Sanctuary of the Goddess at Proerna Ιφιγένεια Λεβέντη <i>Iphigeneia Leventi</i> 371
«Επί πέτρας καθεζόμενος». Ο τάφος της Γούβας "Sitting on a rock". The tomb of Gouva Γιώργος Καββαδίας <i>George Kavadias</i> 255	Παρατηρήσεις στους χάλκινους ανδριάντες από την αγορά της Κασσώπης Remarks on bronze statues in the agora of Cassope Νικόλαος Κατσκούδης <i>Nikolaos Katsikoudis</i> 379
«Ο δὲ δαίμων ἔφθασε τοὺς χούρς»: εγχυτρισμός νεαρού ατόμου από το Παλαιόκαστρο Νισύρου Death has come in the age of the choes: pithos burial of a young person in Palaeokastro of Nisyros Καλλιόπη Μπαϊράμη <i>Kalliopi Bairami</i> 269	Επιτύμβιες επιγραφές Πέλλας Inscribed grave stelae from Pella Μαρία Λυλιμπάκη-Ακαμάτη <i>Maria Lilimpaki-Akamati</i> 389
Σκηνή διδασκαλίας σε αττικό ερυθρόμορφο αρύβαλλο School scene on an attic red figure aryballos Αθηνά Χατζηδημητρίου <i>Athina Chatzidimitriou</i> 277	Δύο επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων με παραστάσεις χειρωνακτών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Two grave stelai of the roman period in the National Archaeological Museum representing manual workers Έλενα Βλαχογιάννη <i>Elena Vlachogianni</i> 401
Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα A figurine lekythos from Mieza Ευρυδίκη Κεφαλίδου <i>Eurydice Kefalidou</i> 289	Νέα ανάγλυφα των Διόσκουρων από τη Σπάρτη New Dioskuri reliefs from Sparta Μαρία Τσούλη <i>Maria Tsouli</i> 409
The Namepiece of the Typhon Painter: An Alternate View The namepiece of the Typhon Painter: an alternate view Joan Mertens <i>Joan Mertens</i> 299	Θραύσματα σαρκοφάγων από τη Λισό της Κρήτης. Τυπολογικά και εικονογραφικά προβλήματα Fragments of roman sarcophagi from Lissos, Crete. Typological and iconographical problem Στυλιανός Κατάκης <i>Stylianos Katakis</i> 419
Ταφή νέας γυναίκας από την Ακραϊφία: μια άωρη νεκρή του 4 ^{ου} αι. π.Χ. Burial of a young woman at Akraiphia: an aoros dead of the 4 th c. B.C. Βικτώρια Σαμπεταί <i>Victoria Sabetai</i> 305	Διπλή ερμαϊκή στήλη Σειληνού και Μαινάδας Double hermaic stela of a silen and a maenad Μπάραμπα Σμιτ-Δούνα <i>Barbara Schmidt-Dounas</i> 429
Κάνθαροι με φαλλόμορφη προχοή από το ιερό στην ακρόπολη της Μινώας Αμοργού Kantharoi with phallus-shaped spout from the acropolis of Minoa on Amorgos Βασιλική Παππά <i>Vasiliki Pappa</i> 315	Η επιτύμβια στήλη της Φαύστας και του Μυρίνη από την Αττική The grace stela of Fausta and Myrene from Attica Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου <i>Anna Vassiliki Karapanagioutou</i> 435
Ανάγλυφος κρατήρας με διονυσιακό θίασο από τις Πέτρες Φλώρινας A relief krater with dionysiac thiasus from Petres Florinas Πολυξένη Αδάμ-Βελένη <i>Polyxeni Adam-Veleni</i> 323	Η επιτύμβια στήλη του Τυρρυσσάιου Φιλοξένου από το Μουσείο της Βέροιας The funerary stela of Tyrissaios Philoxenos from the Museum of Beroia Αγγελική Κουκουβού <i>Angeliki Koukouvou</i> 441
Άνδρείκελον, το χρώμα του δέρματος στην αρχαία ελληνική ζωγραφική Andreikelon, the skin colour in ancient greek painting Χαρίκλεια Μπρεκουλάκη <i>Hariclia Breoulaki</i> 339	IV. Μικροτεχνία
	Γυάλινα και φαγεντιανά μικροαντικείμενα από τη νότια Ρόδο Glass and faience objects from south Rhodes Παύλος Τριανταφυλλίδης <i>Pavlos Triantafyllidis</i> 453
	Χάλκινα εξαρτήματα (πόρτες) γυναικείων ζωνών από κατασχέσεις στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συμβολή στη μελέτη της μακεδονικής μεταλλοτεχνίας Bronze buckles for women's belts from confiscations at the National Archaeological Museum. A contribution to the study of macedonian metalworking Ρόζα Προσκυνητοπούλου <i>Rosa Proskynitopolou</i> 459

Ο διπλός πέλεκυς στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας The double axe in the cemetery of Nea Philadelpheia <i>Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου</i> <i>Vasiliki Misailidou-Despotidou</i> 471	Ανάγλυφο Πάνα από το ιερό Απόλλωνα, Νυμφών και Πάνα στον «Μαύρο Βράχο» Σιδηροκάστρου Pan's marble relief from the rock sanctuary "Mavros Vrachos" (i.e. Black rock), dedicated to Apollo, the Nymphs and Pan, in Sidirokastro, Serres, Greece <i>Κατερίνα Περιστέρη</i> <i>Katerina Peristeri</i> 575
Μια σπάνια κοροπλαστική εκδοχή της χρυσελεφάντινης φειδιακής Αθηνάς A rare coroplastic version of Pheidias' chryselephantine statue of Athena <i>Άγγελος Δεληβορριάς</i> <i>Aggelos Delivorrias</i> 481	Μία ενεπίγραφη αγνύθα από τη Συλλογή Γιαμαλάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και τα Ωσχοφόρια An inscribed loomweight from the Giamalakis Collection (Archaeological Museum of Herakleion) and the Oschophoria <i>Μαρία Κουτσουμπά</i> <i>Maria Koutsoumpou</i> 579
Πήλινο ειδώλιο αστραγαλίζουσας νέας από την Ερέτρια (ΕΑΜ 12112) Terracotta figurine of a young female knucklebone player from Eretria (NM 12112) <i>Μαρία Χιδίρογλου</i> <i>Maria Chidiroglou</i> 493	Αναθηματικός κιονίσκος στον Δία Ύψιστο από τα Πλανά Χαλκιδικής Votive kioniskos to Zeus Hypsistos from «Plana», Chalcidice <i>Κατερίνα Τζαναβάρη</i> <i>Katerina Tzanavari</i> 587
Δαχτυλίδι με ορφικό συμβολισμό από το νεκροταφείο της αρχαίας Πύδνας Ring with orphic symbolism from the cemetery of Ancient Pydna <i>Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα</i> <i>Elizabeth-Bettina Tsigarida</i> 503	«Αρτέμιδι Σιβονική...». Περιπτώσεις τοπικών λατρειών Άρτεμης στη Μακεδονία «Αρτέμιδι Σιβονική...». Cases of local cults of Artemis in Macedonia <i>Καλλιόπη Χατζηνικολάου</i> <i>Kalliopi Chatzinikolaou</i> 601
...χρυσού τ' ἠλέκτρον τὲ καὶ ἄργυρον ἢ δ' ἑλέφαντος... Ελεφάντινα αντικείμενα από τον τάφο της Κρίσεως και οι συμβολικές χρήσεις του ελεφαντόδοντου από την «ελίτ» ...Of gold and amber and silver and ivory... Ivory artefacts of the tomb of Judgement and the symbolic uses of ivory by the "elite" <i>Ευαγγελία Στεφανή</i> <i>Evangelia Stefani</i> 509	Auch im Tod vereint Μαζί και στο θάνατο <i>Imma Kilian-Dirlmeier</i> <i>Imma Kilian-Dirlmeier</i> 609
Μία απεικόνιση του Έρωτα και της Ψυχής σε μετάλλιο πυξίδα από την ελληνιστική νεκρόπολη της Αμφίπολης A representation of Eros and Psyche on a pyxis from the hellenistic necropolis of Amfipolis <i>Ηλέκτρα Ζωγράφου</i> <i>Electra Zografou</i> 523	VI. Νομισματική, επιγραφική, ιστορία
Πεσσός παιχνιδιού από το Δίον A game counter from Dion <i>Σεμέλη Πινγιάτογλου</i> <i>Semeli Pingiatoglou</i> 529	Αργυρή έκδοση με κεφαλή ίππου από τη Σερμυλία. Παρατηρήσεις για την απόδοση μικρών υποδιαίρεσεων του αυτού τύπου στον Αλέξανδρο Α' της Μακεδονίας A silver fraction with horse's head/incuse type from Sermylia. Comments on the attribution of small fractions of the same type to Alexander I of Macedon <i>Χρήστος Γκατζόλης, Σελήνη Ψωμά</i> <i>Christos Gatzolis, Selene Psoma</i> 617
Αργυρό ριπίδιο από την πόλη της Ρόδου Silver fan from the city of Rhodes <i>Βασιλική Πατσιαδά</i> <i>Vassiliki Patsiada</i> 535	Sacerdotal vessels and jewellery Ιερατικά αγγεία και κοσμηματοτεχνία <i>Δέσποινα Ιγνατιάδου</i> <i>Δέσποινα Ιγνατιάδου</i> 621
Νέο ψηφιδωτό δάπεδο από τη Βέροια New mosaic floor from Veroia <i>Νεκτάριος Πουλακάκης</i> <i>Nektarios Poulakakis</i> 545	Συνθήκη συμμαχίας Ιεραπυτνίων - Απταραίων Treaty of alliance between Hierapytna and Aptaera <i>Βίλη Αποστολάκου</i> <i>Vili Apostolakou</i> 629
Πήλινη ημίτομη μήτρα λύχνου πρωτοβυζαντινών χρόνων από την Κω και ζητήματα εργαστηρίων κατασκευής λύχνων στα Δωδεκάνησα Clay upper matrix of an early byzantine lamp from Kos and associated issues concerning lamp production workshops in the Dodecanese <i>Αγγελική Κατσιώτη</i> <i>Aggeliki Katsiotti</i> 555	Αδημοσίευτες επιγραφές άγνωστης προέλευσης από το επιγραφικό σύνταγμα (corpus) του πρώην νομού Ρεθύμνης Unpublished inscriptions of unknown provenance from the epigraphical corpus of the Rethymno prefecture <i>Γιάννης Τζιφόπουλος</i> <i>Yannis Tzifopoulos</i> 637
V. Λατρείες, ταφικά έθιμα	Statiēni: μια οικογένεια απελεύθερων σε λατινική επιγραφή από την περιοχή του Δρυμού Statiēni: A family of freedmen in a latin inscription from the region of Drymos <i>Ηλίας Σβέρκος</i> <i>Elias Sverkos</i> 643
Η λατρεία του Διονύσου στην Έδεσσα The cult of Dionysus at Edessa <i>Εμμανουήλ Βουτιράς</i> <i>Emmanouil Voutiras</i> 563	Άνθρωποι, ιδέες και αγαθά στα κύματα της Αδριατικής: οι επαφές μεταξύ Ιταλίας και δυτικής Πελοποννήσου μέσα από τις γραπτές πηγές και τα υλικά κατάλοιπα (3 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.) People, ideas and goods across the Adriatic: contacts between Italy and the western Peloponnese in the light of written sources and material culture, 3 rd -1 st c. BC <i>Σοφία Ζουμπάκη</i> <i>Sophia Zoumbaki</i> 653
Η λατρεία του θεού Διονύσου στη Λήμνο και ο λήμνιος οίνος The worship of Dionysus god in Lemnos and the wine of Lemnos <i>Λίλλιαν Αχειλάρα</i> <i>Lillian Acheilara</i> 569	

Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα

Η πλαστική λήκυθος που παρουσιάζουμε εδώ (Εικ. 1-4) ήταν μέχρι σήμερα γνωστή από μια σύντομη αναφορά του Φ. Πέτσα, ως τυχαίο εύρημα από τα Λευκάδια Ημαθίας¹. Το αγγείο φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ) και στο ευρετήριο σημειώνεται ότι το έφερε ο τότε έφορος Νικόλαος Κοτζιάς «εξ Άνω Κοπανού Βεροίας». Ερευνώντας πρόσφατα το προπολεμικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στάθηκε δυνατόν να εντοπίσω στοιχεία για την ακριβή προέλευση της λήκυθου και για τα άγνωστα, μέχρι τώρα, συνευρήματά της: σε μια χειρόγραφη δήλωση του Νικολάου Δ. Σαζακλή, κατοίκου Άνω Κοπανού Νάουσας, αναφέρεται ότι το 1938 βρήκε στο χωράφι του έναν τάφο που περιείχε ένα ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής, ένα άλλο –επίσης γυναικείο– που «έχει εις τον αριστερόν ώμον έναν αγγελάκι» (πρόκειται για την πλαστική λήκυθο) και «ένα βάζο με δύο λαβάς ακέραιον εις την κοιλίαν φέρει χρωματιστές γραμμές με λουλούδια»². Τα ευρήματα φαίνεται ότι παραδόθηκαν στον Ν. Κοτζιά κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στην περιοχή, τον Φεβρουάριο του 1938³.

Η ιδιοκτησία του Ν. Σαζακλή είναι το αγροτεμάχιο αρ. 13 στο Κτηματολόγιο-Πίνακα Διανομής του 1935-1936, κοντά στο βόρειο όριο της Αγοράς της αρχαίας Μιέζας⁴. Η συνάδελφος Α. Κουκουβού με πληροφόρησε ότι ένα σκέλος του τείχους

Ευρυδική Κεφαλίδου

Αρχαιολόγος
Προισταμένη Τμήματος Κεραμικής,
Τοιχογραφιών και Ψηφιδωτών
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
eurydice.kefalidou@gmail.com

* Οι φωτογραφίες αρ. 1-6 οφείλονται στον Ο. Κουράκη και οι αρ. 7-8 στον Ι. Ναζλή.

1. Αρ. ευρ. ΜΘ 4282. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15, 1975, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970» 283, πίν. 234. Αναφέρεται και από την Reeder-Williams 1978, 357 σημ. 2.
2. «Δήλωση Ν.Δ. Σαζακλή 21-2-1938 (αρ. πρωτ. 104/2-3-38): Προς την Εφορείαν Αρχαιοτήτων Μακεδονίας: Λαμβάνω την τιμήν να σας αναφέρω ότι σκάπτων τον αγρόν μου δια να φυτεύσω άμπελον εύρον εις αυτόν έναν τάφον εντός του οποίου υπήρχον μια πλήληνη κούκλα με μια γυναίκα που κάθεται 2) μίαν άλλην σπασμένην από τας κνήμας και κάτω επίσης γυναικός η οποία έχει εις τον αριστερόν ώμον έναν αγγελάκι και 3) ένα βάζο με δύο λαβάς ακέραιον εις την κοιλίαν φέρει χρωματιστές γραμμές με λουλούδια. Τα ανωτέρω παραδίδω εις την υπηρεσίαν σας και αν έχουν αξίαν να με αποζημιώσητε σύμφωνα με τον Νόμον».
3. Ο Ν. Κοτζιάς επισκέφθηκε αρκετές φορές την περιοχή της Νάουσας-Λευκαδίων και έσκαψε ορισμένους τάφους, οι οποίοι όμως δεν δημοσιεύθηκαν, βλ. Πέτσας 1966, 2 σημ. 2 (και παρένθετος πίν. Α', αρ. 9). Σε ένα σχέδιο Αναφοράς του που σώζεται στο Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (αρ. πρωτ. 342/15-7-1938) αναφέρει ότι σε μια από τις επισκέψεις του στην περιοχή τον Μάιο του 1937 πήγε σε μια θέση απέναντι από τον χώρο που θεωρούνταν ως η Ακρόπολη του αρχαίου Κιτίου (πιθανόν η θέση «Ακρόπολη-Τσιφλίκι», όπου ανασκάφηκε τμήμα οχυρωτικού περιβόλου, βλ. Αλλαμανή & Κουκουβού 1995, 80-84, Αλλαμανή et al. 2009, 22) και εκεί ανακάλυψε μια προϊστορική τούμπα (πιθανόν η σημερινή «Τούμπα Χατζηνώτα», βόρεια της Αγοράς, με οικισμό της ύστερης εποχής του χαλκού, βλ. Β. Αλλαμανή, ΑΔ 38, 1983, 304-305), από όπου περισυνέλεξε «χαρακτηριστικά τινά όστρακα χειροποίητων αγγείων εγχρώμων κ.λπ.», τα οποία μετέφερε στο ΑΜΘ.
Αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1938, πήγε πάλι στην περιοχή για εργασίες καθαρισμού και στερέωσης σε τάφους – τότε πρέπει να παρέλαβε και τα αντικείμενα που παρουσιάζουμε εδώ. Ο Ν. Σαζακλής πήρε αμοιβή 300 δραχμών για την παράδοση των τριών αντικειμένων (Απόφαση Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας αρ. πρωτ. 23458/1407/29-3-1938).
4. Ευχαριστώ θερμά τη φίλη και συνάδελφο Αγγελική Κουκουβού και τον φύλακα χώρου των Λευκαδίων Τάκη Δημητρούση για τις σχετικές πληροφορίες. Για την Αγορά της Μιέζας, βλ. πρόσφατα Κουκουβού & Ψαρρά 2011.

της πόλης θα πρέπει να περνούσε ανάμεσα στο βόρειο όριο της Αγοράς και στις νότιες υπώρειες της «Τούμπας Χατζηνώτα» που βρίσκεται εκεί. Επομένως, εάν ο Ν. Σαζακλής έδωσε ακριβείς πληροφορίες για τον τόπο εύρεσης των αντικειμένων, κερδίζουμε μια ακόμη ένδειξη για τη θέση του τείχους της πόλης, αφού ο τάφος από τον οποίο προήλθαν θα πρέπει να βρισκόταν αμέσως έξω από αυτό. Ωστόσο, ακόμη κι αν η δήλωση του χώρου προέλευσης δεν είναι απόλυτα ακριβής, είναι μάλλον βέβαιο ότι βρισκόμαστε στην ευρύτερη περιοχή του αγρού ιδιοκτησίας Στ. Μητσιάνη, τους τάφους του οποίου ανέσκαψε και δημοσίευσε η τιμώμενη⁵.

Ένα από τα συνευρήματα της πλαστικής ληκύθου, το «βάζο με δύο λαβάς», εντοπίστηκε στην κεντρική αποθήκη του ΑΜΘ: πρόκειται για έναν ακέραιο ψευδοκυπριακό αμφορίσκο με ένδειξη «ΕΞ Άνω Κοπανού Ναούσης»⁶. Κάθε όψη του διακοσμείται με τρία μαύρα κάθετα σχηματοποιημένα κλαδιά με αμυγδαλόσχημα φύλλα (Εικ. 5-6). Η διακόσμηση ορίζεται στο κάτω μέρος από δύο γραμμές, ενώ άλλες ομάδες από μαύρες λεπτές γραμμές ή πλατύστερες ταινίες τονίζουν την περιοχή κάτω από το χείλος, τη μετάβαση από τον λαιμό προς τον ώμο, την περιφέρεια του ώμου και την περιφέρεια της βάσης. Με μαύρο υάλωμα, που έχει διαφορετική πυκνότητα κατά τόπους, καλύπτεται επίσης η εξωτερική επιφάνεια του χείλους, η εσωτερική επιφάνεια του χείλους και του λαιμού, καθώς και η εξωτερική επιφάνεια των λαβών – μάλιστα οι πιναλιές συνεχίζουν ευθύγραμμα κάτω από τις ρίζες των λαβών, μέχρι τις ταινίες που ορίζουν τη ζώνη της κύριας διακόσμησης, δημιουργώντας το μοτίβο μιας «καμάρας». Το κάτω τμήμα του αγγείου ήταν καλυμμένο με υπόλευκο επίχρισμα, το οποίο διασώζεται μόνο εν μέρει, στην ένωση του σώματος με τη βάση.

Αμφορείς, αμφορίσκοι και μυροδοχεία της ψευδοκυπριακής ομάδας απαντούν σε διάφορες περιοχές, κυρίως της ανατολικής Μεσογείου, κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. Φαίνεται ότι κατασκευάζονταν σε διάφορα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου και του Εύξεινου Πόντου, ενώ η άποψη ότι το κέντρο παραγωγής τους ήταν η Κόρινθος δεν φαίνε-

ται να έχει γίνει αποδεκτή⁷. Στη Μακεδονία βρέθηκαν αρκετά παραδείγματα, πολλά από τα οποία θα πρέπει να θεωρηθούν τοπικής παραγωγής⁸, και μάλιστα από την περιοχή της Μιέζας προέρχεται ένα ακόμη ψευδοκυπριακό αγγείο, ένα μυροδοχείο από τάφο νεαρού κοριτσιού⁹. Ο αμφορίσκος μας μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰, γεγονός που συμφωνεί με τη χρονολόγηση της πλαστικής ληκύθου που βρέθηκε μαζί του, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Το τρίτο εύρημα του τάφου, η «πήλινη κούκλα με μια γυναικεία που κάθεται», δεν εντοπίστηκε¹¹.

Η πλαστική ληκύθος είναι ένα αξιόλογο παράδειγμα μιας κατηγορίας πολυτελών μυροδοχείων¹² που δημιουργούνται με μια ιδιαίτερη τεχνική: η κύρια όψη τους είναι κατασκευασμένη από μία ή περισσότερες μήτρες, όπως τα ειδώλια, η πίσω όψη αποτελείται από μια πλάκα πηλού διαμορφωμένη με το χέρι, έχουν λαιμό, χείλος και λαβές αγγείων (ληκύθου, οινοχόης ή αμφορίσκου), ενώ η βάση μπορεί να είναι τροχήλατη κυκλική ή τετράπλευρη κατασκευασμένη σε μήτρα. Τα πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία (φτερά, επίθετοι ρόδακες κ.λπ.) αλλά και τα προεξέχοντα μέλη των εικονιζόμενων μορφών (λ.χ. τα ανοιχτά χέρια) κατασκευάζονται επίσης χωριστά και επικολλούνται, όπως στα ειδώλια. Για την κατασκευή της κύριας όψης μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν οι ίδιες μήτρες με εκείνες των ειδωλίων, ενώ οι λαιμοί, τα χείλη και οι λαβές φαίνεται ότι δεν δημιουργούνταν ειδικά για τα συγκεκριμένα αγγεία, αλλά ότι ανήκαν στη μαζική παραγωγή των κεραμικών εργαστηρίων.

5. Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 2002 (το νεκροταφείο αυτό απέχει λιγότερο από 100 μέτρα δυτικά του αγρού του Ν. Σαζακλή). Γενικά για τα νεκροταφεία της περιοχής, βλ. Αλλαμανή et al. 2009, 21-22 (με βιβλιογραφία).

6. Αρ. ευρ. ΜΘ 3472: Ύψος: 22,50 εκ., διάμ. χείλους 9,20 εκ., διάμ. βάσης 8,20 εκ. Ακέραιος, με αρκετές αποκρούσεις σε διάφορα σημεία του σώματος και της βάσης. Πηλός λεπτός, με ελάχιστη μίκα, χρώμα καστανό-πορτοκαλί: 7.5 Y/R, 6/4-6/6. Περιέχει αρκετά ασβεστολιθικά εγκλείσματα, που προκάλεσαν σκασίματα και ανομοιομορφίες κατά τόπους στην επιφάνεια, πολλά σημεία της οποίας καλύπτονται από διαλυτά και αδιάλυτα άλατα. Στη μια όψη της κοιλιάς υπάρχει μικρή παραμόρφωση που προκλήθηκε από συμπίεση του αγγείου (ίσως από τα δάχτυλα του κεραμέα), ενώ ήταν ακόμη νωπό. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη, ο ώμος λοξός, ο λαιμός είναι σχετικά ευρύς και παρουσιάζει διέυρυνση προς τα επάνω, το χείλος έχει μορφή απλού πλαστικού δακτυλίου και οι λαβές είναι οριζόντιες, κυκλικής διατομής. Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Λυδία Τρακατέλλη, η οποία απάντησε σε πολλά ερωτήματά μου σχετικά με αυτήν την κατηγορία κεραμικής, που αποτελεί αντικείμενο της διδακτορικής της διατριβής, βλ. Τρακατέλλη 2008.

7. Κατασκευή στην Κόρινθο: Agora XXXIII, 142-145. Σε διάφορα εργαστήρια: Agora XII, 191-192, Τρακατέλλη 2008, 19-26.

8. Ενδεικτικά: Αίνεια: Βοκοτοπούλου 1990, 25 αρ. 1. Άφυτη: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999, 310-311 εικ. 8. Δερβένι: Θέμελης & Τουράτσογλου 1997, 37-38 αρ. Α16, 77 αρ. Β139, 131 αρ. Η3, Τζαναβάρη 2000, 606-607 σχ. 6 εικ. 7. Όλυθος: βλ. (σημ. 10). Για διάφορα ευρήματα από τη Μακεδονία και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, βλ. Agora XXXIII, 142-145, Κωτίτσα 2007, 63-65, Παντή 2008, 233-234, Τρακατέλλη 2008, ειδικά για το εργαστήριο της Μακεδονίας, 289-299.

9. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990, 129 εικ. 9.

10. Το σχήμα μπορεί να συγκριθεί αρκετά καλά με δύο παραδείγματα. Το πρώτο είναι από την Όλυθο, που αποδόθηκε πρόσφατα σε μακεδονικό εργαστήριο, βλ. Olynthos V, 34-35 αρ. Ρ 52 πίν. 32 πίν. XXXIII, Agora XII, 191 σημ. 26, Τρακατέλλη 2008, 35-36 αρ. κατ. 3 πίν. 3: μακεδονικό. Το δεύτερο αγγείο βρέθηκε στην Αγορά της Αθήνας, βλ. Agora XII, αρ. 1484: 375-330 π.Χ., Agora XXXIII, αρ. 396: 375-300 π.Χ., Τρακατέλλη 2008, 72-73 αρ. κατ. 49 πίν. 16: γύρω στο 350 π.Χ.

11. Ανάμεσα στα καταγεγραμμένα ειδώλια άγνωστης προέλευσης υπάρχει μια γυναικεία μορφή καθισμένη σε θρόνο με ερεισίνωτο (ΜΘ 3384), για την οποία σημειώνεται ότι «Ευρέθη εις το γραφείον του Εφόρου κ. Ν. Κοτζιά άνευ ενδείξεως προελεύσεως». Παρουσιάζει ομοιότητες με ορισμένα από τα επτά ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών του 4^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκαν σε κοντινό νεκροταφείο της Μιέζας, σε τάφο νεαρού κοριτσιού που ήδη αναφέραμε, βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990, 132, 137 εικ. 2 και (σημ. 9), αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για το τρίτο εύρημα του Ν. Σαζακλή.

12. Trumpf-Lyritzaki 1969, 122-124: τα πλαστικά αγγεία κατασκευάζονταν σε περιορισμένες «σειρές», διότι ως είδη πολυτελείας απευθύνονταν σε αγοραστές που δεν θα έπαιρναν προϊόντα με αδροποιημένες λεπτομέρειες, κάτι που αναπόφευκτα συμβαίνει με τα ειδώλια που παράγονται σε πολλές σειρές από την ίδια μήτρα.

Εικ. 1. Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα.

Εικ. 2. Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα (πίσω όψη).

Εικ. 3. Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα (πλάγια αριστερή όψη).

Εικ. 4. Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα (πλάγια δεξιά όψη).

Η έρευνα ασχολήθηκε με τα κατασκευαστικά ζητήματα, σχολίασε τις δυσκολίες προσαρμογής των επιμέρους τμημάτων (μια αρκετά περίπλοκη υπόθεση, που θα απαιτούσε εμπειρία και δεξιότητες), εντόπισε συγκεκριμένες μήτρες παραγωγής πλαστικών αγγείων αλλά και ειδώλια-αρχέτυπα για την κατασκευή αυτών των μητρών¹³. Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με τους κατασκευαστές τους: έγιναν από κοροπλάστες, ή από αγγειοπλάστες, ή και από τους δύο μαζί – και στην τελευταία περίπτωση ποιος είχε την τελική ευθύνη για το προϊόν; Η παλαιότερη άποψη (του Higgins και άλλων) ότι κατασκευάζονταν από αγγειοπλάστες αναθεωρήθηκε από τις Trumpf-Lyritzaki και Reeder-Williams, που υποστήριξαν ότι πρόκειται για προϊόντα κοροπλάστικων εργαστηρίων, οι τεχνίτες των οποίων έπαιρναν από τους κεραμείς συναδέλφους τους ορισμένα έτοιμα τμήματα και τα προσάρμοζαν αναλόγως¹⁴. Σήμερα έχουν βελτιωθεί αρκετά οι γνώσεις μας για τα αρχαία κεραμικά εργαστήρια, και γνωρίζουμε ότι πολύ συχνά κεραμείς και κοροπλάστες δούλευαν μαζί στο ίδιο ή σε κοντινά εργαστήρια, τα οποία μπορούσαν να παράγουν ποικιλία κεραμικών προϊόντων, από κεραμίδες στέγης μέχρι μικρά και μεγάλα αβαφή και μελαμβαφή αγγεία, ειδώλια και άλλα¹⁵. Επομένως, η συνεργασία κοροπλάστη και αγγειοπλάστη ήταν συνήθως δεδομένη¹⁶, όπως δεδομένη ήταν και η ύπαρξη αξίων τεχνιτών που μπορούσαν να κάνουν όλες τις απαραίτητες εργασίες, προκειμένου να ολοκληρωθεί το τελικό προϊόν. Οι εργασίες αυτές περιλαμβάνουν όχι μόνο τις δύσκολες συγκολλήσεις και προσαρμογές των διαφόρων τμημάτων των πλαστικών αγγείων, αλλά και τη γραπτή διακόσμησή τους, την οποία θα σχολιάσουμε στη συνέχεια.

Η κύρια όψη όλων των πλαστικών αγγείων διακοσμείται σύμφωνα με την τεχνική των ειδωλίων, με επίθετα χρώματα σε λευκό βάθος. Η πίσω όψη μπορεί να διακοσμείται με την τεχνική των ειδωλίων ή να είναι μελαμβαφής ή ερυθρόμορφη. Οι δύο τελευταίες περιπτώσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί μπορεί κανείς, κατά περίπτωση, να διακρίνει την εξοικείωση των κατασκευαστών με τον ερυθρόμορφο ρυθμό και με τις τεχνικές της όπτησης, διότι τα αγγεία αυτά φαίνεται ότι ψήνονται σε υψηλότερες θερμοκρασίες από εκείνες των ειδωλίων (και προφανώς με την τεχνική της οξειδωσης-αναγωγής, προκειμένου να ολοκληρωθεί η χημική μεταβολή του μαύ-

ρου υαλώματος της πίσω όψης), αλλά όχι τόσο υψηλές όσο οι θερμοκρασίες των κανονικών αγγείων¹⁷. Το λευκό χρώμα τοποθετούνταν πριν από την όπτηση, ενώ τα υπόλοιπα χρώματα καθώς και οι τυχόν επιμεταλλώσεις (συνήθως επιχρυσώσεις) τοποθετούνταν μετά¹⁸.

Η καταγωγή, η χρονολόγηση, η εξέλιξη, τα εργαστήρια κατασκευής και η διασπορά των πλαστικών αγγείων έχουν συζητηθεί εκτενώς από την έρευνα¹⁹. Φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στο διάστημα από το 400 π.Χ. μέχρι το 325 π.Χ., ότι ίσως να αντικατέστησαν – και να επηρεάστηκαν από – τα ολόγλυφα πλαστικά αγγεία («head vases»), και ότι υπήρχε μια ανανέωση του ενδιαφέροντος για αυτά στο τέλος του 3^{ου} και στον 2^ο αι. π.Χ.²⁰. Εργαστήρια κατασκευής πλαστικών αγγείων έχουν εντοπισθεί στην Αγορά της Αθήνας, ενώ σε τοπικά εργαστήρια φαίνεται ότι έχουν δημιουργηθεί αρκετά παραδείγματα που βρέθηκαν στην Κάτω Ιταλία, τη Βοιωτία, την Όλυμπο, την Πέλλα και αλλού²¹. Ορισμένα πλαστικά αγγεία που βρέθηκαν σε θέσεις του Εύξεινου Πόντου και της Μακεδονίας πρέπει να έχουν εισαχθεί από την Αττική, όπως λ.χ. ορισμένα παραδείγματα από την Όλυμπο²² και άλλα που φυλάσσονται στο ΑΜΘ: μία λήκυθος με απεικόνιση Έρωτα επάνω σε πάνθηρα από τον μακεδονικό τάφο στον Φοίνικα Θεσσαλονίκης²³, μία ακόμη με απεικόνιση Αφροδίτης επάνω σε κύκνο από τη Συλλογή Παπαηλιάκη²⁴, και ένα θραύσμα μίας τριφυλλοστομης οινόχοης άγνωστης προέλευσης – σώζεται τμήμα του στομίου και του λαιμού, στη ρίζα του οποίου προβάλλει ένα γυναικείο κεφάλι²⁵.

Η πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα μπορεί επίσης να αποδοθεί σε αττικό εργαστήριο, όπως δείχνει το είδος του πηλού και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του αγγείου, τα οποία θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα. Το αγγείο σώζε-

13. Trumpf-Lyritzaki 1969, 112-121, Reeder-Williams 1978, 359-363.

14. Higgins 1959, 57-69 («Plastic Lekythoi»), Trumpf-Lyritzaki 1969, 122, Reeder-Williams 1978, 359-360, 374.

15. Για κλιβάνους που περιείχαν αγγεία και ειδώλια ή και κεραμίδες, βλ. λ.χ. Hasaki 2002, 337 αρ. 26, 339 αρ. 30, 354 αρ. 73, 357 αρ. 83, 359-360 αρ. 91.

16. Το ίδιο δεδομένη ήταν και η συνεργασία των κεραμικών με τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας προκειμένου λ.χ. να κατασκευαστούν πήλινες μήτρες για τη χύτευση των μεταλλικών έργων ή να επισκευαστούν με μολύβι τα σπασμένα κεραμικά προϊόντα, βλ. Hasaki 2002, 286-288. Για μια ανάλογη συζήτηση, βλ. Jeammet (υπό έκδοση – την ευχαριστώ θερμά που το έθεσε υπ' όψιν μου).

17. Trumpf-Lyritzaki 1969, 118, Reeder-Williams 1978, 360, Middleton 2001, 309.

18. Για τη διακόσμηση, βλ. Trumpf-Lyritzaki 1969, 119-121, Reeder-Williams 1978, 359-361. Για τις τεχνικές της επιμετάλλωσης, βλ. παρακάτω και (σημ. 30, 32).

19. Higgins 1959, Trumpf-Lyritzaki 1969, Reeder-Williams 1978. CVA Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος, πίν. 44 [Π. Βαλαβάνης]. Τα πλαστικά αγγεία συζητά και η Jeammet (2003, 2010, 66, και υπό έκδοση), η οποία σχολιάζει τη σχέση τους τόσο με τις πρωιμότερες λουτροφόρους που φέρουν προσαρτημένες μορφές σε χαμηλό ανάγλυφο («Plakettensvasen»), όσο και με τις μεταγενέστερες Ταναγραίες.

20. Reeder-Williams 1978, 357-358, 363-366, 374-377.

21. Reeder-Williams 1978 (αττικά). Για διάφορα εργαστήρια, βλ. Higgins 1959, 57, Trumpf-Lyritzaki 1969, 122-124. Για το εργαστήριο της Πέλλας, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1997, Έρωτ-Κατάλογος, αρ. 118 (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη). Πρβλ. και τα έργα ορισμένων κατωιταλιωτικών εργαστηρίων, Ventrelli 2004, αρ. 21 (με βιβλιογραφία).

22. Trumpf-Lyritzaki 1969, αρ. 55, αρ. 120, αρ. 139, αρ. 266.

23. Αρ. ευρ. 21221, Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2001, Έρωτ-Κατάλογος, αρ. 43 (Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη).

24. Αρ. ευρ. ΜΘ 10359, βλ. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24, 1969, Β'2 Χρον., 292 πίν. 292α, J.P. Michaud, BCH 95, 1971, «Chronique des fouilles...», 944, Reeder-Williams 1978, 357 σημ. 2, και 382 σημ. 168.

25. Αρ. ευρ. ΜΘ 3767. Πιθανότατα από τον βορειοελλαδικό χώρο.

Εικ. 5. Ψευδοκυπριακός αμφορέας που βρέθηκε μαζί με την πλαστική λήκυθο.

Εικ. 6. Ψευδοκυπριακός αμφορέας (πλάγια όψη).

Εικ. 7. Λεπτομέρεια από τη διακόσμηση της πλαστικής ληκύθου (κίτρινη ώχρα, αιγυπτιακό μπλε, επιχρυσώση).

Εικ. 8. Λεπτομέρεια από τη γραπτή διακόσμηση της πλαστικής ληκύθου (κίτρινη ώχρα, επικασσιτέρωση).

ται σε μέτρια κατάσταση²⁶. Λείπει το χείλος, το κάτω μέρος της κύριας όψης μαζί με τη βάση, και το μεγαλύτερο μέρος της πίσω όψης. Επιπλέον, υπάρχουν διάσπαρτες φθορές, αποκρούσεις και απολεπίσεις, ενώ λιγοστά ίχνη διασώζονται από τα επίθετα χρώματα που το διακοσμούσαν: λευκό (πιθανόν ασβεστίτης), ρόδινο (πιθανόν οργανικό χρώμα, ίσως το πολύ συχνό ριζάρι: ερυθρόδανο το βαφικό - rubia tinctorum), κίτρινο (λειμωνίτης: κίτρινη ώχρα) και γαλάζιο (αιγυπτιακό μπλέ: CaO.CuO.4SiO_2)²⁷.

26. Πηλός καθαρός, χωρίς μίκα, χρώμα πορτοκαλί-καστανό (7.5 YR 6/4-6/6). Σωζόμενο ύψος 15,40 εκ. Μέγιστο πλάτος 7,30 εκ.

27. Η ποιοτική στοιχειακή ανάλυση των χρωστικών έγινε με συσκευή m-XRF από τον χημικό του ΑΜΘ Ιωάννη Ναζλή, τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Για ανάλογες χρωστικές σε ειδώλια, βλ. Middleton 2001, Burn & Higgins 2001, 313-315 (Higgins). Για την κίτρινη ώχρα ως βάση για την επιχρυσώση: Bourgeois et al., υπό έκδοση.

Σώζεται ο λαιμός και η τριγωνικής διατομής λαβή, το ανώτερο τμήμα της ερυθρόμορφης πίσω όψης και σχεδόν ολόκληρο το σύμπλεγμα των δύο μορφών της κύριας όψης. Όπως ήδη αναφέραμε, εικονίζεται μια γυναικεία μορφή, καθισμένη σε άνετη στάση τριών τετάρτων, με τα πόδια ελαφρώς απλωμένα προς τα δεξιά της. Φορά λεπτό χιτώνα αποδοσμένο με λευκό χρώμα και από πάνω ρόδινου χρώματος ιμάτιο. Με το δεξί της χέρι ανασηκώνει την παρυφή του ιματίου της (χειρονομία της «ανακάλυψης»)²⁸, ένα τμήμα του οποίου σκεπάζει τα πόδια της, δημιουργώντας πτυχές και αναδιπλώσεις ανάμεσα και επάνω στους μηρούς. Πτυχές του ιματίου καλύπτουν και τις κνήμες της

28. Για τη χειρονομία, βλ. Mc Niven 1982, 103-105 (ιδίως 105, αρ. N10h: ανασήκωμα του ιματίου στον ώμο), Sabetai 1994, 91, Vêrilhac & Vial 1998, 304-312, Ferrari 2003, 32-35, Llewellyn-Jones 2003, 98-99.

μορφής, και πέφτουν επάνω στο κάθισμά της, στην αριστερή της πλευρά. Το κάθισμα δεν σώζεται, αλλά μάλλον θα ήταν ένας βράχος, όπως φαίνεται από ένα μικρό υπόλειμμα εξάρματος και από το τμήμα μιας αχιβάδας που διακρίνεται κάτω από τις πτυχές του ιματίου της γυναίκας²⁹.

Η γυναίκα κοιτάζει μπροστά της, με το κεφάλι ελαφρώς χαμηλωμένο. Υπολείμματα λευκού χρώματος σώζονται στον λαιμό και το πρόσωπό της, ενώ ένα μικρό κίτρινο ίχνος στον λαιμό της ίσως υποδηλώνει ότι στο σημείο αυτό είχε ζωγραφιστεί ένα περιδέραιο. Τα μαλλιά της χωρίζονται στη μέση, μαζεύονται στην κορυφή του κεφαλιού και καλύπτονται από λευκό λείο *σάκκο*, που αφήνει ελεύθερες δύο-τρεις σειρές από ακανόνιστους κυματοειδείς βοστρύχους, γύρω από το πρόσωπό της. Οι βόστρυχοι ήταν βαμμένοι με κίτρινο χρώμα, όπως φαίνεται από ελάχιστα υπολείμματα, και επιχρυσωμένοι (Εικ. 7)³⁰.

Στον αριστερό της ώμο σκαρφαλώνει ένας μικρός Έρωτας, ο οποίος αγκαλιάζει τον λαιμό της. Είναι γυμνός, εξολοκλήρου καλυμμένος με λευκό χρώμα. Το κεφάλι του είναι στραμμένο πάνω από τον αριστερό του ώμο και έχει κοντούς σγουρούς βοστρύχους τονισμένους με κίτρινο χρώμα, τοποθετημένο επάνω στο λευκό. Φωτεινό γαλάζιο χρώμα τόνιζε το περίγραμμα και τις κόρες των ματιών του (τώρα διακρίνεται μόνο στο δεξί μάτι: (Εικ. 7). Στον αριστερό του ώμο διασώζεται η ρίζα ενός φτερού³¹. Το αριστερό του πόδι σώζεται περίπου μέχρι τη μέση της κνήμης, ενώ λείπει το άλλο πόδι καθώς και σχεδόν ολόκληρο το αριστερό χέρι της γυναίκας, αλλά η κλίση του βραχίονά της δείχνει ότι εκτεινόταν κάτω από το σώμα του Έρωτα και τον υποβάσταζε.

Διακοσμητικοί ολόγλυφοι ρόδακες με κωνικό κάλυκα ήταν στερεωμένοι σε διάφορα σημεία: ένας σώζεται ακέραιος επάνω στον δεξιό ώμο της γυναίκας, ενώ η ρίζα ενός άλλου διακρίνεται δίπλα στο δεξί της γόνατο. Παρόμοιοι ρόδακες θα υπήρχαν και στην αριστερή, χαμένη πλέον, πλευρά του ειδωλίου. Ο ακέραιος ρόδακας είναι βαμμένος με κίτρινο χρώμα, ενώ η ανάλυση της γκριζας χρωστικής που διακρίνεται στο κέντρο του έδειξε ότι πρόκειται για

29. Η παρατήρηση οφείλεται στη συνάδελφο Ηλέκτρα Ζωγράφου, την οποία ευχαριστώ θερμά για τη βοήθειά της. Η αχιβάδα είναι βαμμένη με κίτρινο χρώμα επάνω στο λευκό επίχρισμα. Λιγότερο πιθανή είναι η περίπτωση να πρόκειται για ανθέμιο.

30. Η ανάλυση έδειξε ότι πρόκειται για πολύ λεπτό φύλλο χρυσού μεγάλης καθαρότητας (με μικρή περιεκτικότητα σε άργυρο και χαλκό). Για την επιχρυσωση πλαστικών αγγείων, ιδιαίτερα αττικών, βλ. Trumpf-Lyritzaki 1969, 119-120, Reeder-Williams 1978, 360. Για ένα ακόμη παράδειγμα, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2001, 225. Οι παλαιότερες περιπτώσεις επιχρυσωσης στην αττική κεραμική εντοπίζονται ήδη στην υστεροαρχαϊκή εποχή, βλ. Cohen 2004, 59-61 και Cohen 2006. Για αναλύσεις επιχρυσώσεων σε ελληνιστικά ειδώλια, βλ. Meeks 2001.

31. Αυτό είναι ενδιαφέρον δεδομένου ότι ο Ν. Σαζακλής, που βρήκε το ειδώλιο το 1938, κατάλαβε ότι πρόκειται για ένα «αγγελάκι», κάτι που δεν είναι και τόσο προφανές για έναν μη ειδικό. Ίσως λοιπόν το φτερό να σωζόταν σε καλύτερη κατάσταση και να αποκολλήθηκε κατά την εύρεση του αγγείου ή κατά τον αρχικό καθαρισμό του.

κασσίτερο, ο οποίος θα είχε ασημί χρώμα στην αρχαιότητα (Εικ. 8)³².

Ο λαιμός της πλαστικής ληκύθου καλύπτεται με στυλπνό μαύρο υάλωμα, το οποίο καλύπτει και το εσωτερικό του, καθώς και όλες τις επιφάνειες της λαβής³³. Από την ερυθρόμορφη διακόσμηση της πίσω όψης σώζεται το ανώτερο τμήμα των τριών κορυφαίων πετάλων ενός ανθεμίου, επάνω από τα οποία υπάρχουν δύο μικροί κύκλοι αφημένοι στο χρώμα του πηλού, ενώ δεξιά και αριστερά διακρίνεται το ανώτερο τμήμα από δύο απολήξεις βλαστόσπειρας που πλαισιώνουν το ανθέμιο (Εικ. 2).

Η λήκυθος μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα, με βάση τα τυπολογικά και τεχνικά της χαρακτηριστικά. Το εικονογραφικό μοτίβο του μικρού Έρωτα που σκαρφαλώνει ή κάθεται στον ώμο μιας καθιστής ή όρθιας γυναίκας είναι γνωστό από την ερυθρόμορφη αγγειογραφία του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. και εξής³⁴, και από την κοροπλαστική της κλασικής και ελληνιστικής εποχής³⁵. Παρόμοια μοτίβα γυναικών που υποβάσταζουν ένα παιδί με το αριστερό τους χέρι συναντούμε σε ειδώλια «κουροτρόφων» αλλά και στη μεγάλη πλαστική, από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής³⁶. Πολύ κοντινό παράλληλο είναι ένα, λίγο πρωιμότερο, πλαστικό αγγείο από την Αγορά της Αθήνας με έναν Έρωτα που σκαρφαλώνει στον αριστερό ώμο μιας «ανακαλυπτόμενης» γυναίκας³⁷. Χαρακτηριστική τεχνική και χρονολογική λεπτομέρεια αποτελεί το γεγονός ότι στο αθηναϊκό αγγείο τα κεφάλια των μορφών προβάλλουν ανάγλυφα από τη βάση του λαιμού, ενώ στη λήκυθο της Μιέζας είναι ολόγλυφα, με διαμορφωμένη την πίσω πλευρά³⁸. Ενδεικτικοί είναι επίσης οι επίθετοι ρόδακες, η χρήση των οποίων αυξάνει στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁹. Η στάση της γυναίκας, η απόδοση του ιματίου της αλλά και τα χαρακτηριστικά του προσώπου της μπο-

32. Για την τεχνική της επικασσιτέρωσης ολόκληρων αγγείων ή τμημάτων τους, βλ. (με βιβλιογραφία) Kotitsa & Schlüssler 2002, Κωτίτσα 2007, 27-30, Κωτίτσα & Ναζλής 2007. Για ένα επικασσιτερωμένο ελληνιστικό ειδώλιο από τη Βέροια, βλ. Έρωτς-Κατάλογος, αρ. 4 (Ν. Πουλακάκης).

33. Κατά την επάλειψη του υαλώματος το πινέλο άγγιξε το πίσω μέρος του κεφαλιού της γυναίκας και άφησε εκεί ένα μικρό ίχνος.

34. Ενδεικτικά, βλ. Burn 1987, πίν. 20b, πίν. 35 και 36b, πίν. 38, πίν. 42b (και σποράδην για Έρωτες που βρίσκονται στην αγκαλιά γυναικών).

35. Βλ. λ.χ. Mollard-Besques 1954, 115-116 αρ. C 199, (βλ. και Jeammet 2010, 79-80 αρ. 43), Mollard-Besques 1963, 30-31 αρ. LY 1580, αρ. MYR 48, αρ. MYRINA 941, αρ. MYRINA 959, Simon 1996, 233 εικ. 220, Burn & Higgins 2001, 173 αρ. 2493 (Αφροδίτη με μικρό Έρωτα στον ώμο), Graepler 1997, 222-223 εικ. 249 (γυναίκα με μικρό Έρωτα στον ώμο), Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 258-259 αρ. 259, Έρωτς-Κατάλογος, αρ. 12 (Ν. Πουλακάκης).

36. Βλ. ενδεικτικά Hadzisteliou-Price 1978, 30-31, 47-49 (ειδώλια), Neumann 1964 (γλυπτό από την Ακρόπολη), Hofkes-Brukker 1975, 51-52 (ζωφόρος του ναού της Φιγάλειας).

37. Reeder-Williams 1978, 379 αρ. 1 πίν. 91 (γύρω στο 400 π.Χ. - με *σάκκο*).

38. Reeder-Williams 1978, 364-365.

39. Reeder-Williams 1978, ό.π. Για ανάλογους ρόδακες σε ειδώλια του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Graepler 1997, 215-216.

ρούν να συγκριθούν αρκετά καλά με μορφές σε άλλα πλαστικά αγγεία⁴⁰, καθώς και σε ένα, περίπου σύγχρονο, ειδώλιο που εικονίζει μια καθιστή «ανακαλυπτόμενη» γυναίκα με έναν Έρωτα στον αριστερό της ώμο⁴¹. Τέλος, ο τύπος της ερυθρόμορφης διακόσμησης στην πίσω όψη οδηγεί σε μια χρονολόγηση στο διάστημα 370-350 π.Χ.⁴².

Η ποιότητα κατασκευής της πλαστικής ληκύθου από τη Μίεζα είναι υψηλή και φανερώνει ικανή εμπειρία τόσο στις τεχνικές των ειδωλίων όσο και στην ερυθρόμορφη τεχνική. Ωστόσο, η δυσκολία που αντιμετώπιζαν οι κατασκευαστές των πλαστικών αγγείων είναι και εδώ εμφανής, και συγκεκριμένα στη δεξιά πλευρά, όπου χρειάστηκε να ενοποιηθεί η πίσω πλευρά του ανασηκωμένου χεριού της γυναίκας με την πίσω όψη του αγγείου: το σημείο αυτό δουλεύτηκε με το χέρι και είναι μάλλον χονδροειδές σε σύγκριση με το υπόλοιπο αγγείο.

Λίγα σχόλια, τέλος, σχετικά με την ερμηνεία των εικονιζόμενων μορφών, η οποία μοιάζει προφανής: η Αφροδίτη με τον μικρό γιο της, τον Έρωτα, μορφές που εικονίζονται πολύ συχνά σε ανάλογα πλαστικά αγγεία⁴³. Η συνάφεια των δύο μορφών με τον έρωτα, τον γάμο αλλά και τον θάνατο συζητήθηκε διεξοδικά από την έρευνα⁴⁴. Είναι ωστόσο γενικά αποδεκτό ότι οι γυναίκες που συνοδεύονται από Έρωτες δεν ταυτίζονται πάντοτε με την Αφροδίτη, αλλά με βάση τα εικονογραφικά κριτήρια που έχουν μελετηθεί κατεξοχήν στην ερυθρόμορφη κεραμική, από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και εξής οι σκηνές αυτές συχνά συνδέονται με τη γαμήλια εικονογραφία και συγκεκριμένα με τη μελλονύμφη ή νεόνυμφη κοπέλα: σε αυτές τις περιπτώσεις ο Έρωτας είναι ένα εικονογραφικό «σημάδι» που χρησιμο-

ποιούν οι αγγειογράφοι για να υποδηλώσουν το μωρό-Έρωτα που θα προκύψει από τον Έρωτα-γάμο⁴⁵.

Επιπλέον, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η εικονογραφία αποδίδει στις νεαρές νέφες τις ιδιότητες και τις χάρες της Αφροδίτης, χρησιμοποιώντας ποικίλα οπτικά μοτίβα, απεικονίζοντας λ.χ. την ίδια τη θεά ή αντικείμενα που σχετίζονται με αυτήν σε γαμήλιες σκηνές⁴⁶. Ένα τέτοιο αντικείμενο ίσως είναι η αχιβάδα που διακρίνεται στη λήκυθό μας⁴⁷. Ο συγκεκριασμός εικονογραφικών μοτίβων από τον κόσμο της Αφροδίτης και του Έρωτα αλλά και της γαμήλιας εικονογραφίας ενισχύεται επίσης από τη χειρονομία της «ανακάλυψης» αλλά από και τον *σάκκο* που φορά, ο οποίος χαρακτηρίζει κατεξοχήν τις σεξουαλικά ώριμες γυναίκες (παντρεμένες και εταίρες)⁴⁸. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι παραστάσεις με ανάλογα εικονιστικά μοτίβα διακοσμούν συχνά αγγεία που συνδέονται άμεσα με τις γαμήλιες πρακτικές, όπως οι λουτροφόροι και οι γαμικοί λέβητες.

Στη συμβολή της στον παρόντα τόμο, η Β. Σαμπετάι υπενθυμίζει τη σημαντική χρήση των αρωμάτων στους διάφορους σταθμούς της ανθρώπινης ζωής, όπως είναι ο γάμος και ο θάνατος, και κάνει τη σκέψη ότι τα πολυτελή μυροδοχεία χρησιμοποιούνταν κατεξοχήν ως γαμήλια δώρα, ιδιαίτερα μάλιστα σε περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπως στη Μακεδονία, όπου τα αρωματοδοχεία πρέπει να είχαν θέση ανάλογη με τις αττικές λουτροφόρους στα γαμήλια έθιμα⁴⁹. Το βέβαιο είναι ότι η λήκυθος που παρουσιάσαμε εδώ είναι ένα πολυτελές μυροδοχείο ειδικής χρήσης, που μαζί με έναν ψευδοκυπριακό αμφορίσκο και ένα πήλινο ειδώλιο τοποθετήθηκε σε έναν από παλιά γνωστό αλλά και από παλιά λησμονημένο τάφο της αρχαίας Μίεζας.

40. Trumpf-Lyritzaki 1969, αρ. 46 (βλ. και True 2006, 289-290 αρ. 89), αρ. 137, αρ. 147, Reeder-Williams 1978, αρ. 12.

41. Tanagra, 138-139, αρ. 85.

42. Για ένα παρόμοιο παράδειγμα από την Αγορά της Αθήνας, βλ. Reeder-Williams 1978, αρ. 37 πίν. 96.

43. Trumpf-Lyritzaki 1969, 126-142 (ιδίως 126-132). Για την αύξηση των απεικονίσεων της Αφροδίτης στην ερυθρόμορφη κεραμική από το 440-430 π.Χ. και εξής, βλ. Burn 1987, 26-32.

44. Βλ. ενδεικτικά (και σε συσχέτιση με ανάλογα πλαστικά αγγεία από τη Μακεδονία): Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2001, 228, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1997, 134-136. Επίσης, με αφορμή ειδώλια Αφροδίτης και Έρωτα από τάφους, βλ. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 220-228, Μπισσάνης 2009.

45. Αναλυτικά, βλ. Sabetai 1994, 90-96, 171-174, Sabetai 1997, σποράδην. Ευχαριστώ πολύ τη συνάδελφο και φίλη Βικτώρια Σαμπετάι, που μοιράστηκε μαζί μου τις πλούσιες γνώσεις της σχετικά με τη γαμήλια εικονογραφία της κλασικής εποχής και με βοήθησε σε θέματα βιβλιογραφίας και ερμηνείας.

46. Sabetai 1997, 320-321, 330.

47. Η αχιβάδα είναι πολύ μικρή για να συσχετιστεί άμεσα με εκείνες που βλέπουμε σε ερυθρόμορφα ή πλαστικά αγγεία που εικονίζουν τη γέννηση της θεάς, βλ. λ.χ. BA, αρ. 7887, 14847, 30563 (ερυθρόμορφα), Trumpf-Lyritzaki 1969, αρ. 1-3, αρ. 79-80, πρβλ. και αρ. 362 (πλαστικά).

48. Kouser 2004, 98, 102-103 (με βιβλιογραφία). Πρβλ. Graepler 1997, 165. Για τον γαμήλιο συμβολισμό του *σάκκου* και της μίτρας, βλ. Sabetai 1997, 328-329.

49. Γενικά για τις χρήσεις των πλαστικών αγγείων ως αρωματοδοχεία, τα οποία βρίσκονται σε τάφους, ιερά αλλά και σε σπίτια (Ολυνθος), βλ. Trumpf-Lyritzaki 1969, 124-125, Reeder-Williams 1978, 366-367. Η πλαστική λήκυθος από τον Φοίνικα Θεσσαλονίκης υποστηρίζει τις παραπάνω σκέψεις, διότι τοποθετήθηκε σε τάφο νεαρής γυναίκας αφού είχε ήδη χρησιμοποιηθεί και είχε υποστεί μια σχετική φθορά, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2001, 224.

ABSTRACT
**A figurine lekythos
from Mieza**

Eurydice Kefalidou

This paper presents a figurine lekythos kept in the Archaeological Museum of Thessaloniki. Until recently, the only data known about this vase was that it has been found in the area of Leukadia, in Emathia. My research in the archives showed that the lekythos was found by a villager in 1938, in a grave of the Mieza cemetery, which was later excavated and co-published by K. Romiopoulou. An "imitation Cypriot" amphoriskos which is reported to have come from the same grave, has also been located in the Museum's storerooms and is published here. Both vases date to ca. 375-350 BC.

The figurine lekythos lacks its mouth, base and a large part of its back side. It depicts a woman seated, probably on a rock, as shown by a small shell (now barely visible) next to her legs. She wears a *sakkos* on her head (a sign of a sexually mature woman) and lifts her himation in the nuptial gesture of *anakalypsis* with her right hand. Her left hand supports a small Eros (his wing is now broken), who climbs on her left shoulder and embraces her neck. The figures are mold-made, while the back of the vase is hand-made and decorated with a palmette painted in the red-figure technique. Traces of various added colors survive on the figures and have been examined with m-XRF method in the Museum's Chemistry Lab: white (on faces and skin: asbestite), blue (Eros' eyes: Egyptian blue), rose (woman's clothes: *rubia tinctorum*), yellow (hair: yellow ochre). A decorative rosette attached to the woman's shoulder showed traces of tin and yellow ochre, while other traces of a very pure gold leaf indicate that the woman probably wore a gold necklace and that her hair was gilded (as all areas covered with yellow ochre may have been).

The paper discusses the manufacturing techniques used in the production of this high quality lekythos, which belongs to a special group of luxury perfume bottles, and proposes its attribution to an Attic workshop. It also comments on its iconography and its nuptial implications. Scholarship has shown that women with Eros do not always need to be interpreted as Aphrodite. They can also be understood as young brides with Eros, who symbolizes love, marriage and the children who will be born from marriage. Similar vases were used in everyday life, since many of them were found in domestic areas such as the houses of ancient Olynthos. They were also, however, used in funerary practices, probably in cases of premature death.

Βιβλιογραφία

- AGORA XII. B.A. Sparkes & L. Tallcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, The Athenian Agora XII, Princeton 1970.
- AGORA XXXIII. S. Rotroff, *Hellenistic Pottery: The Plain Wares*, The Athenian Agora XXXIII, Princeton 2008.
- ΑΛΛΑΜΑΝΗ & ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ 1995. Β. Αλλαμανή & Α. Κουκουβού, «Μιέζα. Ανασκαφικές έρευνες», ΑΕΜΘ 9, 79-94.
- ΑΛΛΑΜΑΝΗ ET AL. 2009. Β. Αλλαμανή – Α. Κουκουβού – Ε. Ψαρρά, «Μιέζα, πόλη Ημαθίας», ΑΕΜΘ 20ετίας (επετειακός τόμος), Θεσσαλονίκη.
- BA. Beazley Archive Pottery Database.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1990. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνας*, Αθήνα.
- BOURGEOIS ET AL. ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ. Β. Bourgeois, V. Jeammet & S. Pagès-Camagna, «*Color siderum*. La dorure des figurines en terre cuite grecques aux époques hellénistique et romaine», στο P. Jockey (επιμ.), *Les arts de la couleur en Grèce ancienne ... et ailleurs*. Actes du Colloque international organisé à l'École Française d'Athènes, 23-25 avril 2009, BCH Suppl., υπό έκδοση.
- BURN 1987. L. Burn, *The Meidias Painter*, Oxford.
- BURN & HIGGINS 2001. L. Burn & R. Higgins, *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, τόμ. III, London.
- COHEN 2004. B. Cohen, «Baubles, Bangles and Beads: Added Clay in Athenian Vase Painting and its Significance», στο C. Marconi (επιμ.), *Greek Vases: Images, Contexts and Controversies*, Proceedings of the Conference sponsored by The Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002, Leiden-Boston, 55-71.
- COHEN 2006. B. Cohen, «Added Clay and Gilding in Athenian Vase-painting», στο *Colors of Clay*, 106-117.
- COLORS OF CLAY. B. Cohen (επιμ.), *The Colors of Clay. Special Techniques in Athenian Vases* (Κατάλογος Έκθεσης J.P. Getty Museum), Los Angeles 2006.
- ΕΡΩΣ-ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ. Ν.Χ. Σταμπολίδης & Γ. Τασούλας (επιμ.), Έρωσ. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην ύστερη αρχαιότητα (Κατάλογος Έκθεσης – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης), Αθήνα 2009.
- FERRARI 2003. G. Ferrari, «What Kind of Rite of Passage was the Ancient Greek Wedding?», στο D.B. Dodd & C.A. Faraone (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives. New Critical Perspectives*, London-New York, 27-42.

- GRAEPLER 1997. D. Graepler, Tonfiguren im Grab. Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarent, München.
- HASAKI 2002. E. Hasaki, Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops (διδ. διατριβή University of Cincinnati), Ann Arbor.
- HADZISTELIOU-PRICE 1978. T. Hadzisteliou-Price, Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Leiden.
- HIGGINS 1959. R.A. Higgins, Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities - British Museum, τόμ. II, London.
- HOFKES-BRUKKER 1975. C. Hofkes-Brukker, Der Bassai-Fries in der ursprünglich geplanten Anordnung, München.
- JEAMMET 2003. V. Jeammet, «La naissance des Tanagréennes. Athènes au IVe siècle avant J.-C.», στο Tanagra, 120-129.
- JEAMMET 2010. V. Jeammet (επιμ.), Tanagras. Figurines for Life and Eternity (Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Λούβρου), Παρίσι.
- JEAMMET ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ. V. Jeammet, «Du vase à la figurine», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου στη Μνήμη Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-28 Νοεμβρίου 2009, υπό έκδοση.
- ΘΕΜΕΛΗΣ & ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1997. Π.Γ. Θέμελης & Ι.Π. Τουράτσογλου, Οι τάφοι του Δερβενίου, Αθήνα.
- ΚΟΤΙΤΣΑ & SCHLÜSSLER 2002. Z. Kotitsa & U. Schlüssler, «Zinn auf Keramik: Entstehung und Verwendung eines Statussymbols in Makedonien», AA 2002, 65-84.
- ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ & ΨΑΡΡΑ 2011. Α. Κουκουβού & Ε. Ψαρρά, «Η αγορά της αρχαίας Μιέζας: Η δημόσια όψη μιας σημαντικής μακεδονικής πόλης», στο Η Αγορά στη Μεσόγειο, από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Κως 14-17 Απριλίου 2011, Αθήνα, 223-238.
- ΚΟΥΣΕΡ 2004. R. Kouser, «The World of Aphrodite in the Late Fifth Century B.C.», στο C. Marconi (επιμ.), Greek Vases: Images, Contexts and Controversies, Proceedings of the Conference sponsored by The Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002, Leiden-Boston, 97-112.
- ΚΩΤΙΤΣΑ 2007. Ζ. Κωτίτσα, Αιγίνιο Πιερίας. Κεραμική από το νεκροταφείο στη θέση «Μελίσσια», Θεσσαλονίκη.
- ΚΩΤΙΤΣΑ & ΝΑΖΛΗΣ 2007. Ζ. Κωτίτσα & Ι. Ναζλής, «Ο τάφος III του τύμβου Α της Αίνας: επανεξετάζοντας τα δεδομένα», ΑΕΜΘ 21, 269-275.
- ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ 1997. Μ. Λιλιπάκη-Ακαμάτη, «Πλαστικά αγγεία από την Πέλλα», στο Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Θεσσαλονίκη, 127-139.
- LLEWELLYN-JONES 2003. L. Llewellyn-Jones, Aphrodite's Tortoise. The Veiled Woman in Ancient Greece, Swansea.
- MC NIVEN 1982. T.J. Mc Niven, Gestures in Attic Vase Painting: Use and Meaning, 550-450 BC, Ann Arbor, Michigan.
- MEEKS 2001. N. Meeks, «Report on the Scientific Examination of the Gilding on Hellenistic Terracotta Figurines», στο Burn & Higgins 2001, 316-317.
- MIDDLETON 2001. A. Middleton, «Analysis of the White Grounds on some of the Polychrome Decorated Figurines», στο Burn & Higgins 2001, 307-312.
- ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ 1990. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Από το νεκροταφείο της αρχαίας Μιέζας», ΑΕΜΘ 4, 127-141.
- ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ 1999. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτη», ΑΕΜΘ 13, 305-316.
- MOLLARD-BESQUES 1954. S. Mollard-Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, I: époques préhellénique, géométrique, archaïque et classique, Paris.
- MOLLARD-BESQUES 1963. S. Mollard-Besques, Musée du Louvre et Collections des Universités de France. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains, II: Myrina, Paris.
- ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ 2009. Δ. Μποσνάκης, «Lumen in tenebris – Φως μέσα στο σκοτάδι. Μια προσέγγιση του Έρωτα από την επικράτεια του Θανάτου», στο Έρωτα-Κατάλογος, 35-49.
- NEUMANN 1964. G. Neumann, «Ein spätklassisches Skulpturenfragment aus Athen», AM 79, 137-144.
- OLYNTHOS v. D.M. Robinson, Excavations at Olynthus. Part V: Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931, Baltimore 1933.
- ΠΑΝΤΗ 2008. Α. Παντή, Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου (Ακανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος), Θεσσαλονίκη.
- ΠΕΤΣΑΣ 1966. Φ.Μ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων, Αθήνα.
- REEDER-WILLIAMS 1978. E. Reeder-Williams, «Figurine Vases from the Athenian Agora», Hesperia 47, 356-401.
- ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ & ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 2002. Κ. Ρωμιοπούλου & Γ. Τουράτσογλου, Μιέζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών - πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, Αθήνα.
- SABETAI 1994. V. Sabetai, The Washing Painter. A Contribution to the Wedding and Genre Iconography in the Second Half of the Fifth Century BC (διδ. διατριβή University of Cincinnati, 1993), Ann Arbor.
- SABETAI 1997. V. Sabetai, «Aspects of Nuptial and Genre Imagery in Fifth-Century Athens: Issues of Interpretation and Methodology», στο J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (επιμ.), Athenian Pottery and Painters, The Conference Proceedings, Oxford, 319-335.
- SIMON 1996. E. Simon, Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων, μτφρ. Σ. Πιργιάτογλου, Θεσσαλονίκη.
- TANAGRA. Tanagra. Mythe et archéologie, Exposition Paris – Montréal 2003-2004 (Paris 2003).
- TZANABARH 2000. Κ. Τζαναβάρη, «Ο μακεδονικός τάφος του τύμβου του Δερβενίου. Επαναπροσδιορισμός της ταυτότητας ενός παλιού ευρήματος», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοποπούλου, Θεσσαλονίκη, 593-617.
- ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ 2008. Λ. Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων «ψευδοκυπριακών» αμφορέων. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής (αδημ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- TRUE 2006. M. True, «Plastic Vases and Vases with Plastic Additions», στο Colors of Clay, 240-290.
- TRUMPF-LYRITZAKI 1969. M. Trumpf-Lyritzaki, Griechische Figurenvasen des reichen Stils und der späten Klassik, Bonn.
- ΤΣΑΚΑΛΟΥ-ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ 2002. Κ. Τσάκαλου-Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια – ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής, Αθήνα.
- ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ 2001. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Έρωτα χρυσοκόμας», στο Δ. Παντερμαλής, Μ. Τιβέριος & Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη, 221-232.
- VENTRELLI 2004. D. Ventrelli, Le terrecotte figurate del Museo Nazionale Jatta di Ruvo, Bari.
- VÉRILHAC & VIAL 1998. A.M. Vêrilhac & C. Vial, Le mariage grec du VIe siècle av. J.-C. à l'époque d'Auguste, BCH Suppl. 32, Athènes-Paris.